

Катерина Ніколаєць*

Висвітлення діяльності опозиційного руху в УРСР у II пол. 1960-х – поч. 1980-х рр. у наукових дослідженнях

В статті досліджуються основні історіографічні тенденції вивчення діяльності опозиційного руху в УРСР в другій половині 1960-х – початку 1980-х рр.

Ключові слова: опозиція, інакомислення, інтелектуальний спротив, історіографія, наукові дослідження.

Вимушена лібералізація методів управління радянською державою у післясталінський період забезпечила, принаймні, номінальну можливість публічно відстоювати норми і положення, які передбачали захист прав людини та національних інтересів мешканців СРСР. На території України, окрім правозахисного спрямування, дисидентський рух увібрав в себе відображення національних прагнень українців. Зміна історіографічної ситуації після відновлення Української державності забезпечила можливість неупередженого вивчення діяльності представників українського опозиційного руху, який об'єднав як тих, хто виступав за реформування радянського режиму, так і затятих його противників.

Складовою частиною опозиційного руху на українських землях можна розглядати рух дисидентів та національно-визвольний рух, які певною мірою перепліталися. Історіографічний аналіз праць пострадянських вчених, присвячених даній тематиці, практично не проводився. Виключення становлять вступні розділи наукових досліджень В. Барана, Ю. Бажана, В. Даниленка, Ю. Данилюка, А. Русначенка¹ Однак у них згадана проблема висвітлю-

* *Ніколаєць К.М.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

¹ *Баран В.* Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 13. – 304 с.; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.

валася лише у контексті історіографії дослідження проблематики їх праць. Тому метою даної публікації є визначення стану дослідження опозиційного руху в УРСР другої половини 1960-х – початку 1980-х рр.

У 1965 р. у формі рукопису першому секретарю ЦК Компартії України П. Шелесту і голові Ради Міністрів України В. Щербицькому І. Дзюбою була подана праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Автор висвітлив проблеми національного, економічного та культурного розвитку України. Посилаючись на праці класиків марксизму, рішення партії, він описав «деформації» марксизму в Україні і висловив надію на ліквідацію негативних явищ. І. Дзюба прийшов до висновку, що в результаті урядової русифікаторської політики українська культура посіла другорядне місце в республіці, стала додатком до російської. Можна цілком погодитися із висновком автора, що русифікація стала одним із головних елементів політики вищого партійно-державного керівництва СРСР в УРСР. В цих умовах історична наука дедалі більше політизувалася і використовувалася в ідеологічній боротьбі, націлювалася на насадження комуністичної свідомості у суспільстві².

Окремі згадки про опозиційний рух другої половини 1960-х – початку 1980-х рр. містилися у курсі лекцій з історії України, який побачив світ у 1992 р. У розділі, присвяченому висвітленню суспільно-політичного життя УРСР у 1960 – 1980-х рр. наголошувалося на негативних аспектах русифікації, йшлося про переслідування видатних діячів української культури, вказувалося на заперечення та ігнорування культури українського народу окремими представниками різних верств населення. Однак діяльність представників української опозиції, за виключенням згадки про В. Стуса, фактично опинилася поза увагою автора розділу Г. Сургая³.

У 1992 р. у збірнику «Сторінки історії України ХХ століття» було вміщено роботу Ю. Зайцева «Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр.» Автор змалював соціальний портрет учасників дисидентського руху, визначив загальні цілі, які ставили перед со-

² Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 365.

³ Сургай Г. Суспільно-політичне життя. Соціально-економічне становище (друга половина 60-х – середина 80-х років) // Історія України: Курс лекцій. – К., 1992. – С. 380–403.

бою його учасники. Окремо в роботі подана оцінка кількісного складу учасників руху та причини і характер зародження політичного дисидентства. Автор показав значення «самвидаву» для поширення опозиційних настроїв у суспільстві та проаналізував правове підґрунтя, що дозволяло притягати дисидентів до кримінальної відповідальності. Загальний висновок публікації зводився до твердження, що основна маса дисидентів не виступали за повалення радянського режиму, а висловлювалися лише за його удосконалення, зокрема, припинення політики русифікації в УРСР⁴.

Одним із перших із пострадянських вчених комплексно вивчати суспільно-політичні процеси в УРСР періоду «застою» почав В. Баран. У його роботі проаналізовано морально-політичний стан радянського суспільства. Автор зробив висновок, що «відлига» спочатку породила надії і згодом принесла розчарування для політично активної громадськості, оскільки процес оновлення суспільства проходив вкрай непослідовно⁵. У іншому дослідженні В. Баран у параграфі «Становлення дисидентського руху» проаналізував кількісні показники антирадянських виступів в УРСР, їх динаміку та виділив особливості спрямування у різні періоди із зазначенням специфіки виступів представників опозиційного руху в УРСР⁶. У праці В. Барана та В. Даниленка висвітлено процес згортання нової хвилі українізації поруч із переслідуванням найбільш активних діячів українського національного руху в роки «застою» із зазначенням методів проведення політичних репресій проти інакомислячих⁷.

Перша в пострадянські часи монографія, яка стосувалася опозиційного руху в Україні, була підготовлена Ю. Курносим. Автор побудував працю на аналізі газетно-журнальних публікацій, що з'явилися на рубежі 1980–1990-х рр., а також вивченні окремих творів представників української діаспори. Однак, система-

⁴ *Зайцев Ю.Д.* Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 195–235.

⁵ *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – С. 43–57.

⁶ *Баран В.К.* Україна 1950-х – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 135–153.

⁷ Див.: *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 131–134.

тизація великої кількості фактичного матеріалу була лише першим кроком на шляху неупередженого вивчення даної теми⁸.

У 1995 р. вийшла друком робота Г. Касьянова⁹, який суттєво розширив джерельну базу дослідження опозиційного руху. Автор використав інтерв'ю з учасниками дисидентського руху, матеріали архівів, документи правоохоронних органів, що дозволило простежити діяльність опозиції в умовах панування радянської каральної машини періоду «застою». Окремі узагальнення містилися у працях Л. Коханової, Б. Кравченка та А. Русначенка¹⁰, де розкривалися окремі аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху в умовах тоталітаризму. У роботі А. Русначенка проаналізовано аспекти підпільної видавничої діяльності, розповсюдження творів «самвидаву» серед української інтелігенції та певною мірою визначено їх вплив на поширення опозиційних настроїв в українському суспільстві.

Окремо варто вказати про висвітлення у історичній літературі життєвого досвіду, творчого доробку, своєрідних політичних портретів представників опозиційного руху. Такі праці друкувалися у зв'язку із святкуванням ювілейних дат¹¹. Особливо варто відзна-

⁸ Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994.

⁹ Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.

¹⁰ Коханова О. Дисидентський рух в 60–70-х рр. // Україна: Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С. 124–141; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.

¹¹ Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В. Стуса) // Літ. Україна. – 1989. – 30 лис.; Білокін С. Апостол чистої правди (В. Марченко) // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 24–26; Болабольченко А. «Цей бенкет смерті в образі життя...»: За матеріалами кримінальних справ В. Стуса // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 141–151; Коваль В. «Давайте поговоримо відверто...»: «Персональна справа» члена Сп. письм. України В. Іванисенка // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 163–170; Його ж. «Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...»: (Про письм. М. Лукаша) // Дніпро. – 1991. – № 11–12. – С. 197–204; Його ж. «Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...»: Персональна справа В. Захарченка // Дніпро. – 1991. – № 9. – С. 162–172; Мусієнко О. Повна болю душа: Григор Тютюнник – жертва Брежнєвського терору // Літ. Україна. – 1994. – № 1–3, 5 тощо.

чити збірник документів і матеріалів про творчий шлях О. Гончара, підготовлений співробітниками Інституту історії України НАН України П. Троньком, О. Бажаном, Ю. Данилюком. У вступній статті до цього видання висвітлено діяльність О. Гончара на тлі суспільно-політичного життя в Україні в 1960–1980-х рр. із визначенням ставлення письменника до процесів русифікації та аналізом переслідування митця радянськими органами за публікацію роману «Собор»¹².

В. Шевчук та М. Тараненко дослідили діяльність діячів «Українського національного фронту», «Української Гельсінської групи», наголошуючи, що виступаючи проти тоталітарного режиму та пропонуючи шляхи реформування суспільства на демократичних засадах, українські опозиційні сили допомагали широкому загалу усвідомити необхідність корінних перетворень в усіх сферах життєдіяльності суспільства¹³.

Характеристика діяльності І. Дзюби, В. Чорновола та інших дисидентів поруч із аналізом погрому опозиційного руху у 1972–1973 рр. містилася у «Новітній історії України», яка побачила світ у 2000 р. Її автори також торкалися проблеми боротьби радянської влади із «самвидавом»¹⁴.

Причини і наслідки зростання напруженості в українському суспільстві, основні форми опору тоталітарному режиму у середині української інтелігенції висвітлено у ґрунтовному дослідженні Ю. Данилюка та О. Бажана. Автори дослідили особливості діяльності провідних вітчизняних опозиціонерів, показали механізм діяльності карально-репресивного апарату по придушенню інакомислення в республіці. У роботі проаналізовано духовне протистояння представників окремих релігійних напрямів із владними структурами, яке засновувалося на прагненні віруючих забезпечити декларовану радянським законодавством свободу

¹² Тронько П.Т., Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. і матер. – К., 1999.

¹³ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 422.

¹⁴ Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжинта ін. – К., 2000. – С. 440–441.

віросповідання. Автори дослідили реакцію кліру та віруючих на заходи влади по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій. Можна погодитися із висновком авторів, що найбільш організованою і згуртованою силою серед дисидентства виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової української інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства. Незважаючи на неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, визначенні перспектив подальшого розвитку нації, український національний рух прагнув розширити вплив на суспільно-політичне життя республіки¹⁵.

У роботі «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси» висвітлено процес переслідування І. Дзюби, розглянуто ситуацію в колах освіченої інтелігенції в умовах тотальної русифікації. Тут найбільш повно в пострадянській українській історіографії досліджено роботу карально-репресивних органів по знищенню паростків інакодумства в республіці¹⁶.

Варто також згадати працю В. Кафарського, один із підрозділів якої присвячено вивченню особливостей дисидентського руху. Автором подано аналіз діяльності органів держбезпеки з ліквідації «антирадянських груп» в УРСР, запропоновано висновки щодо вікового та соціального складу представників дисидентського руху. В ній зроблено цілком справедливий висновок, що більшістю дисидентів 1960-х рр. була молодь, яка народилася, виховувалася і здобула освіту вже за часів панування радянської системи. Тому українське дисидентство було не лише новим виявом суспільної непокори та громадянського протесту проти правлячого режиму, але також і черговим етапом розвитку українського руху¹⁷.

Духовне протистояння релігійних організацій владним структурам висвітлював В. А. Войналович. Вчений проаналізував особливості партійно-державної політики щодо релігії та релігійних

¹⁵ Див.: Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст.). – К., 2000. – С. 386–387.

¹⁶ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій.– К., 2002. – С. 788–832.

¹⁷ Див.: Кафарський В. Комунізм і національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 616–617.

інституцій, дослідив моделі поведінки влади, які застосовувалися до Православної, Греко-католицької, Римо-католицької, Реформаторської церков, стосовно протестантських деномінацій та юдейських спільнот. Дослідник проаналізував політичний механізм здійснення релігійної політики, методи, що застосовувалися представниками тоталітарної держави для викорінення інституційованої релігійності. Однією з фаз партійно-державної політики науковець назвав період, який почався майже відразу після усунення від влади М. Хрущова і тривав до кінця 1980-х рр. Можна погодитися із твердженням автора, що державний контроль за діяльністю релігійних інституцій залишився жорстким із залученням відповідних ресурсів для проникнення у громади, що діяли неофіційно у рамках «розкладу релігійного підпілля». Вчений справедливо зазначив, що дискримінація віруючих громадян, репресії проти їх лідерів призвели до консолідації релігійного підпілля, перетворення його на джерело спротиву політиці режиму. Владою не було вирішене таке принципове завдання релігійної політики, як викорінення греко-католицької традиції, абсорбція п'ятидесятництва в Союзі євангелістських християн-баптистів, припинення організованої діяльності свідків Єгови¹⁸.

Загалом опозиційний рух розглядався сучасними українськими вченими у якості національного спротиву українофобії, як опозиція «незгідних» політиці властей, що переросла у Народний Рух за незалежність України¹⁹.

Окремо слід звернути увагу на спрямування історичних досліджень вчених української діаспори. Переважна їх більшість написана у дискусії з офіційною українською радянською історіографією. В сучасній історичній науці пострадянські вчені подекуди полемізують стосовно принципової можливості для діаспорних

¹⁸ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х років: Політологічний дискурс. – К., 2005; *Його ж* Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава: з історії боротьби за легалізацію діяльності (друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.) // Наукові записки: Зб. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 1997. – Вип. 1. – С. 79–87; *Його ж* Юдейські громади України на тлі радянської національно-державної політики 40–80-х років ХХ століття // Там само. – Там само, 1998. – Вип. 4. – С. 18–29 тощо.

¹⁹ *Калакура Я.* Історичні засади українознавства. – К., 2007. – С. 179.

вчених створити фундаментальні дослідження з української історії. З одного боку, неупередженість, використання нових методів історичних досліджень сприяла створенню незаідеологізованих наукових студій, а з іншого — обмеженість у використанні архівних фондів та загальна антирадянська спрямованість обмежували наукову цінність цих праць. Діяльність дисидентів, як ознака наявності проблем у радянському суспільстві, розглядалася у багатьох наукових працях істориків діаспори. Однак монографії, присвячені безпосередньо цій темі, фактично відсутні. Дисидентський рух аналізувався лише в контексті викладу цілого комплексу історичних подій.

Певною мірою діяльність українських дисидентів відображена у роботі П. Магочія, який зупинився на висвітленні жорстких дій влади проти українських дисидентів у 1971–1972 рр., дослідив процес спротиву діячів української греко-католицької церкви діям радянського керівництва та висвітлив основні напрями процесу русифікації в добу «брежнєвщини»²⁰.

Загалом дослідження діяльності представників українського опозиційного руху у роботах вчених діаспори мав епізодичний і, певною мірою, «ідеологічний» характер, коли їх дії сприймалися як вагомий засіб протистояння політиці радянського уряду, а сам факт існування тлумачився у якості наявності серйозних проблем у радянського керівництва. Насправді ж діяльність опозиціонерів мала обмежений характер і не впливала вирішальним чином не тільки на спрямування суспільно-політичних процесів, а й на формування масової громадської думки. Слід зазначити, що значна частина дисидентів не виступали проти радянської системи загалом, а прагнули лише до її певної модифікації.

У роботі А. Кеппелера поява українських дисидентів пов'язувалася із усвідомленням факту непослідовності процесу десталінізації. Автор наголошував, що представники і керівники української опозиції походили, головним чином, з середовища української міської інтелігенції, яка перебувала у певних конкурентних стосунках з росіянами й русифікованими елітами. Він обмежився викладом діяльності частини провідних українських дисидентів та аналізом роботи УГС, справедливо наголошуючи, що

²⁰ Магочій П.П. Історія України. – К., 2007. – С. 565–568.

вплив опозиційного руху на широкі версти населення залишився незначним²¹.

О. Смирнов у якості причини появи дисиденства в УРСР називав втрату Україною статусу «буферної території» після завершення Другої світової війни і прагненням української еліти проводити жорстку внутрішню консолідацію, в тому числі й етнічну. Репресивна діяльність московського керівництва пояснювалася небажанням допустити внутрішню дезінтеграцію перед обличчям загрози американського глобалізму. Русифікація, яка активно проводилася комуністичними лідерами з Москви, у його творі називалася «контрукраїнізацією», а прагнення нав'язати радянськими ідеологами на чолі із М. Суловим уяви про побудову «розвинутого соціалізму» поруч із створенням нової спільності — «радянського народу» — пояснювалося досягненням в СРСР зрілості соціалістичним ладом та набуття радянськими республіками типової соціальної структури. О. Смирнов наголошував, що з моменту формування опозиційного та дисидентського руху в Україні у кінці 1950-х рр., він був націоналістичним, «лише прикриваючись демократичними гаслами». Відсутність масштабних антирадянських виступів на території України пояснювалася тим, що Україна тривалий час була «буферною територією», органічно інтегрованою в «комуністичний глобальний проект». Дисидентський рух тут визначався у якості підривної діяльності стосовно до пануючого ладу, яка спрямовувалася на підтримку «американського глобального проекту». Крізь всю працю проходила думка про відсутність підстав для існування не тільки української нації, а й «України» та «українців», яких автор ототожнював виключно з «русинами»²².

Фактично недослідженою проблемою залишається визначення реального впливу дисидентського руху на широкі верстви населення. Твердження окремих пострадянських авторів про розгляд суспільно-політичних процесів в УРСР періоду правління Л. Брежнєва через призму діяльності дисидентів не може бути прийняте з огляду на існування багатьох інших суспільно-політичних рухів, які не суперечили політиці пануючої влади. Пред-

²¹ *Канпелер А.* Мала історія України. – К., 2007. – С. 209–210.

²² *Смирнов А.* История Южной Руси. – М., 2008. – С. 269–287.

ставлення суспільно-політичних настроїв населення, в першу чергу, через дії інакомислячих занадто звужує коло оцінок політичної свідомості населення УРСР. Викладення української історії 1960-х – 1980-х рр. через призму опозиційної діяльності на українських землях сприяло однобічному її трактуванню і, по-суті викривленню існуючого стану речей. Наявність антирадянських настроїв у середовищі українства не означала, що більшість населення активно виступала проти радянської влади. Поширеним залишався так званий «пасивний опір», спрямований проти окремих владних рішень. У той же час дослідження, присвячені висвітленню діяльності української опозиції спростовують думку про однорідність радянського суспільства та успішність утворення нової історичної спільності «радянського народу».

У подальших наукових пошуках доцільно було б більше звернути уваги на доцільність та уточнення вживання у науковій літературі терміну «радянська ідентичність» у широкому розумінні з огляду на наявність у радянському суспільстві цілого спектру політичних настроїв, які формувалися під впливом урядової політики і диктувалися ставленням до радянської влади.

В статье исследуются основные историографические тенденции изучения оппозиционного движения в УССР во второй половине 1960-х – начале 1980-х гг.

Ключевые слова: оппозиция, инакомыслие, интеллектуальное сопротивление, историография, научные исследования.

The article is dedicated to the main historiographical trends in the investigations of oppositional movements in Soviet Ukraine during second half of 1960th – at the beginning 1980th.

Key words: opposition, dissidence, intellectual resistance, historiography, research.